

Соломія Дронь,
*аспірантка кафедри історії філософії
філософського факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ПРОБЛЕМА ЧАСУ В НОВІЙ ФІЛОСОФІЇ XVI—XVIII СТ.

Соломія Дронь. Проблема часу в Новій філософії XVI—XVIII вв.

Стаття посвячена аналізу концепцій часу в філософії Нового часу. Определено практичне значення темпоральності для согласования мышления и действия. Определена роль времени в познании.

Ключевые слова: время, длительность, субстанция, душа, восприятие, модусы времени.

У Новій філософії XVI—XVIII ст. проблема часу постає зовсім в іншому ракурсі, ніж в античній і середньовічній філософії. Це питання звернене передусім до людини як носія розуму, який є джерелом самовизначення і ознакою особистості. Питання темпоральності нерозривно пов'язані з божественним замислом про творіння та створенням і збереженням світу. Тривалість знаходиться десь між вічністю — атрибутом Бога, і часом — суб'єктивним способом виміряти об'єктивну тривалість. Головним атрибутом часу в новочасній філософії є категорія тривалості.

Представники британського емпіризму Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм звели об'єктивну тривалість до суб'єктивного сприйняття часу.

Відбуваються зміни в способі мислення, пов'язані з переосмисленням античного та середньовічного розуміння природи. Механістичне поняття часу як ідеальної конструкції, відрізняється від реального часу, який не вписується в неї без змін і деформацій. Унаслідок цього у Новій філософії XVI—XVIII ст. час розглядається не лише математично, але й метафізично-теологічно. Філософія Нового часу багата на критиків середньовічної схоластики та тогочасного способу мислення, але разом з тим вони продовжують наслідувати цей спосіб мислення, особливо в області природи часу. Тому, розглядаючи новочасні концепції часу Декарта, Спінози, Ляйбніца, Локка, Берклі, Юма, варто враховувати як природничо-математичний, так і теологічний виміри темпоральності. Цілковито в традиції середньовічної філософії вони досліджують час разом з тривалістю та вічністю.

Чітке розмежування часу і тривалості здійснює Р. Декарт. Тривалість — це модус субстанції, вона співпадає з самим існуванням речі: «Из того, что мы считаем вещами, наиболее общее значение имеют субстанция, длительность, порядок, число и другие понятия того же рода, распространяющиеся на

все роды вещей»¹. Те, що поняття тривалості знаходиться в ідейному ряді поряд із субстанцією, означає, що її можна чітко помислити. Для Декарта тривалість — це атрибут, якість, модус будь-якої речі. Модуси і якості стосуються мінливих речей, — всього, що було створено. Все, що стосується Бога, можна пов'язувати лише з атрибутами. Разом з тим і незмінні властивості створених речей, такі як тривалість чи буття, також можна назвати атрибутами. Таким чином, тривалість виступає і модусом, і атрибутом.

Тривалість за значимістю не поступається буттю. Весь створений світ має скінченну тривалість, нескінченна є атрибутом божественного буття і називається вічністю. Вічність неподільна, цілісна. Час, за Декартом, — це спосіб помислити тривалість. Він не існує реально, а лиш у мисленні суб'єкта, поки той вимірює тривалість. Час — це відношення тривалості до тих, хто намагається її виміряти.

Визначаючи час як число руху, Декарт рухається шляхом Аристотеля — пов'язує поняття часу з процесом вимірювання, порівнює тривалість мінливих речей з тривалостями незмінними. Таке порівняння здійснюється в мисленні, тому час є модусом мислення, а тривалість модусом буття речі. Декарт знаходить онтологічне підґрунтя часу в реальному існуванні субстанції — її тривалості.

Теологічні засновки картезіанської метафізики, загалом, і концепції часу, зокрема, закладені в уявленні про те, що частини часу відокремлені одна від одної та потребують деякої зовнішньої причини, яка б об'єднувала їх. «Частини времени, — пишет Декарт, — не завязят одна от другой, а посему из того, что тело предполагается в настоящее время существующим самостоятельно, без всякой причины, не следует, что оно будет существовать и в дальнейшем — разве только в нем заключена какая-то сила, которая как бы непрерывно его воспроизводит»². Причиною тривалості речі, буттєвою основою часу, за Декартом, є всемогутність Бога, яка вічно творить світ, зберігаючи тим самим йому буття. Саме Бог — вічність, зв'язує воєдино відокремлені частини тривалості і часу.

Вслід за Платоном, неоплатоніками та Августином раціоналізм XVII ст. наголошує на вічності як умові можливості часу. Декарт наполягає на тому, що жодна фізична причина оточуючого світу не здатна здійснити акт об'єднання відокремлених частин часу в неперервний зв'язок, котрий називаємо тривалістю. Картезіанська концепція часу показує, що без божественної незмінності не існувало б сталих законів природи, без божественної вічності неможлива тривалість — безпере-

¹ Декарт Р. Первоначала философии // Сочинения в 2-х томах. Т. 1. — М., 1989. — С. 333.

² Мах Э. Познание и заблуждение. Очерки по психологии исследования / Э. Мах. — М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2003. — С. 432.

рвне слідування моментів часу один за одним. Вічністю Бог зберігає тривалість кожної речі і її перебування в бутті, пов'язує розділений час. Концепція часу Декарта є зразком поєднання науки, філософії і теології в одне ціле.

Під безпосереднім впливом Декарта формувалась концепція часу Спінози. Його уявлення про темпоральність формують три складові: час, тривалість, вічність. Тривалістю він називає онтологічну характеристику створених сутностей, від якої неможливо абстрагуватись, не упускаючи самого буття, а час — це модус мислення для визначення міри тривалості. На думку Спінози, і вічність, і тривалість є атрибутами існування створеного світу, а не сутності Бога. На прикладі сутності та існування філософ показує, у чому полягає відмінність між вічністю і тривалістю. Існування Бога виникає безпосередньо з його сутності, тоді як сутність створених речей відрізняється від існування. Існування світу постійно твориться Богом, зберігається завдяки йому. Справжньою причиною існування і тривалості речей є безперервний акт божественного творіння. «Настоящее существование этих вещей не есть причина их будущего существования, но причина лежит лишь в неизменности Бога»¹.

Ми не можемо асоціювати Бога з тривалістю, бо тим самим ми відділяємо існування від його сутності, розділяємо те, що розділити не можна. Тривалість завжди складена з частин, яких у вічності немає. Осягнути вічність без розуміння божественної сутності неможливо.

Вічність для Спінози — це нескінченне існування. Саме тому він робить висновок, що до існування світу не було ні тривалості, ні часу, який є мірою тривалості і модусом мислення. Існування часу можливе завдяки існуванню створених речей зі скінченною тривалістю та буттю тварних розумних істот, котрі можуть помислити та виміряти тривалість. Спіноза, як і Декарт, вважає, що тривалість не претендує на статус самостійної реальності і повністю залежить від Бога. Буття створеного світу триває завдяки вічності Бога. Цей принцип курсивом проходить від античної думки через середньовічну схоластику і продовжує свій розвиток у Новій філософії XVI—XVIII століття. Цей онтологічний принцип проголошує вічність умовою можливості тривалості, а тривалість, у свою чергу, ніби посередник між вічністю — атрибутом Бога, і часом — суб'єктивною мірою тривалості.

Згодом філософські дослідження переорієнтовуються з онтологічних проблем на гносеологічні, разом з тим розгляд поняття «тривалості» з метафізичної площини переходить в психологічну. Джерело походження поняття часу Локк вбачає в ідеї «поступовості» ідей і станів, що змінюються в нашій ду-

¹ Спіноза Б. Избранные произведения. Т. 1. — М., 1957. — С. 286.

ші. Ідея «поступовості» відноситься до простих ідей і є основою для всіх похідних уявлень про час і мірою інших послідовностей. Життя душі стає витокком для поняття часу. В цьому моменті Локк близький з Августином, проте, якщо у Августина «внутрішня людина» визначена теологічним контекстом, то психологія Локка позбавлена цього контексту і є фундаментом теорії пізнання.

Локк характеризує тривалість як «мінливу протяжність», частини якої зникають і з'являються безперервно змінюючи одна одну. Для нього саме спостереження за змінами, що відбуваються в душі, є первинним чинником, що формує наше уявлення про тривалість і час. Особливою рисою тривалості для Локка є її неперервність. «Ідею тривалості маємо від рефлексії над рухливим ланцюгом наших ідей»¹. Власне неперервний ланцюг ідей, які змінюють одна одну в душі, породжує просту ідею послідовності — психологічної основи тривалості. «Мені видається очевидним, що своє поняття послідовності та тривалості ми одержуємо саме з рефлексії над низкою ідей, які одна по одній виникають у нашій голові, позаяк ми здатні сприймати ідею тривалості лишень розглядаючи низку ідей, що ними по черзі переймається наш розум. Із припиненням послідовності ідей, припиняється і сприйняття тривалості»².

Локк категорично не погоджується з тим, що час варто пов'язувати з рухом. Такої позиції дотримувався Аристотель, коли говорив, що ми приходимо до розуміння часу, коли в русі сприймаємо різні моменти. За це його критикував Плотін, який вважав, що визначаючи час як число руху ми не наближуємося до розуміння самої природи часу. На думку Плотіна, наблизитись до прояснення суті часу можна завдяки зверненню до життя душі (космічної). За Локком, наявність ідеї тривалості не передбачає в собі ідеї руху, тому що навіть за відсутності будь-якого руху, ідея тривалості нікуди не зникає, а навпаки виникає як тільки ми звертаємо увагу на зміну ідей у нашій свідомості. Для вияснення того, що таке час, Локк досліджує життя індивідуальної людської душі.

«Час — це виміряна тривалість»³. Для Локка характерне зближення понять тривалості, вічності і часу. Часто він вживає тривалість і час як синоніми, не помічаючи різниці між тривалістю як реальним атрибутом субстанції і часом як модусом мислення, суб'єктивним образом об'єктивної тривалості. Що ж стосується вічності, то для Локка вічність відрізняється від часу лише кількісно: ми створюємо поняття вічності, додаючи

¹ Джон Локк. Розвідка про людське розуміння у 4-х книгах // Книга 2 — Про ідеї. «Акта», — 2002. С. 159.

² Там само. — С. 160.

³ Там само. — С. 174.

нескінченну суму відрізків часу. А оскільки час мислиться Локком як частина такої нескінченної тривалості або вічності, то між вічністю і часом більше немає онтологічно-теологічної розбіжності.

У Декарта і Спінози вічність не є нескінченною сумою частин тривалості, це надчасова цілісність, неподільна єдність. Онтологічним підґрунтям для розрізнення часу, тривалості та вічності є вчення про субстанції. Що ж стосується Локка, то він змінює передумови розгляду часу: не інтелектуальне споглядання вроджених ідей лежить в основі теорії пізнання, а внутрішній досвід, у тому числі це стосується і пізнання часу. Ту частинку тривалості, яка відповідає одній із плинних ідей у розумі, Локк називає миттю.

Будуючи сенсуалістську теорію пізнання, Локкові вдалося сформулювати ряд принципових положень, які в психологічному аспекті стосуються механізму сприйняття часу, а в філософському — онтологічного статусу часу і епістемологічних функцій поняття часу. Щодо механізму сприйняття часу, то: по-перше, результатом безпосереднього сприйняття є тільки прості ідеї послідовності і тривалості, а ідея часу як метризована тривалість є результатом операцій мислення; по-друге, прості ідеї послідовності і тривалості походять або від відчуття рухомості предметів, або від рефлексії про послідовність ідей у розумі; по-третє, будь-яке сприйняття предметів (рухомих і нерухомих) має характер дискретної послідовності, тобто сприйняття одночасності відбувається в рамках дискретної тривалості однієї ідеї (за Локком це «мить»), а сприйняття послідовності — в рамках плинності дискретних ідей одна за одною. Різниця у сприйнятті неперервного, занадто швидкого або надто повільного руху визначається швидкістю плинності ідей в розумі.

Вирішення питання про онтологічний статус часу пов'язане з описаним механізмом сприйняття послідовності і тривалості. Джерелом ідей послідовності і тривалості в концепції Локка, є не відчуття, спричинені зовнішніми предметами, а рефлексія про внутрішні стани душі. Отже, постійна і послідовна зміна відчуттів детермінована не зовнішнім світом, а внутрішнім світом самої людини, і так званий потік часу відбувається не в зовнішньому світі, а у внутрішньому світі людини. Буденне уявлення про те, що час минає у зовнішньому світі є результатом подвійної структури сприйняття. Варто зазначити, що заперечення існування у зовнішньому світі потоку часу не пов'язане із запереченням у зовнішньому світі темпоральних відношень — послідовності, одночасності, тривалості тощо. Ці відношення дійсно існують у процесах взаємодій предметів матеріального світу, і очевидно, що

саме для сприйняття взаємодії суб'єкта і світу і був вироблений механізм плину часу.

Психологічне трактування тривалості знайшло нові форми обґрунтування в концепціях Дж. Берклі та Д. Юма. Одне з ранніх творчих захоплень Дж. Берклі було присвячено дослідженню парадоксальності природи часу. Його уявлення про час має теологічну основу. Стосовно Бога недоречно застосувати поняття тривалості чи часу, оскільки все, що відбулось у минулому і буде в майбутньому, актуально перебуває в Божому розумі.

Берклі послідовно дотримується принципів сенсуалістської теорії пізнання і заперечує абстрактність ідеї часу, вважаючи що людське пізнання стикається тільки з одиничними речами, а загальні поняття лиш позначають одиничні в людському розумі. Для філософа вічністю Бога є те ж саме «вічне тепер», яким починаючи з Платона і Плотіна, наділяли Бога античні та середньовічні філософи й теологи. Коли мова йде про вимірювання часу, то тут Берклі не погоджується з тим, що цей процес можна прирівняти до вимірювання послідовності ідей. Адже суб'єктивні стани душі і швидкість минання душевних процесів у різних людей неможливо порівнювати. Він намагається знайти єдиний загальнозначимий об'єктивний критерій для порівняння суб'єктивних часів у різних індивідів. Такий критерій знайти досить складно, оскільки Берклі відмовляється від узагальнень у дослідженні часу та вслід за Локком пов'язує ідею часу з послідовністю ідей у душі. Тривалість визначає кількість ідей, які послідовно змінюють одна одну в душі. Оскільки, така кількість у різних душах різниться, тому з одного боку неможливо вимірювати час послідовністю ментальних актів, а з іншого заперечує утворення загальних ідей. Ідею абсолютного часу Ньютона Берклі критикує через його безвідносність до людського духу. Витлумачення часу Берклі можна назвати номіналістичним, він усуває залишки реалізму і субстанціалізму стосовно тілесних речей, які ще були у Локка.

Проте, Берклі не вдається знайти засоби для опису суб'єктивно-психологічного часу, а також показати як послідовність ідей у людському розумі співвідноситься з фізичним, космічним, історичним та іншими вимірами часу, які можна було б об'єднати під назвою універсального часу. Сам мислитель добре усвідомлював ці труднощі і писав: «Каждый раз, когда я пытался составить простую идею времени с абстрагированием от последовательности идей в моем духе, — времени, которое протекает единообразно и сопричастно всему существу, я терялся и путался в безысходных затруднениях»¹.

¹ Беркли Дж. Сочинения / Трактат о принципах человеческого знания. — М. : Наука, 1978. — С. 215.

Дещо в іншому руслі номіналізму розвиваються погляди Д. Юма. На протипагу всім можливим субстанціям Юм висуває скептичні аргументи. Оскільки поняття субстанції виникає в людському розумі в силу суб'єктивних, психологічних причин, то воно не має ніякого реального значення. Юм відкидає традиційну аргументацію на захист існування духовних субстанцій і переконання в метафізичній самототожності Я, прийняту Декартом, Спінозою, Ляйбніцом і Берклі. В «Трактаті про людську природу» він пише: «Я ніяк не можу вловити своє я без якогось сприйняття і ніколи нічого не помічаю, крім якого-небудь сприйняття. Якщо ж мої сприйняття тимчасово припиняються, як буває у глибокому сні, то впродовж цього часу я не відчуваю свого я, і справді можна сказати, що я не існую»¹.

За Юмом, людська особистість — це всього-на-всього сув'язь сприйнятів, що сліднують одне за одним. Людське Я не має тотожності через безперервну зміну сприйнятів. Ідея самототожності, субстанційності душі виникає внаслідок психологічних причин — єдності акту сприйняття зміни вражень. Єдність цього акту ми помилково сприймаємо за тотожність власного Я.

Ключовим постулатом юмівської концепції, який частково зближує його з Локком і Берклі, є думка про те, що все у світі індивідуально. Це стосується як світу природи, так і царини ментального в людині. На думку Юма, ідеї виникають від вражень, як зовнішніх, так і внутрішніх, є їхніми копіями в ролі представників цих вражень. Ідея — це щось на кшталт слабого враження, в якому приглушені категорії кількості і якості. Наприклад, ідея людини утримує в собі уявлення про людей з різноманітними якостями: зросту, кольору шкіри, волосся, очей, і в цьому і полягає недолік і вторинність абстрактних ідей в порівнянні з первинними враженнями.

З огляду на такий підхід, ключову роль у пізнанні відіграє уява, а не розум, оскільки розум оперує загальними абстрактними поняттями, а уява має справу з образами одиничних об'єктів, які на думку Юма є вихідними, а тому важливішими. Юм називає уяву магічним вмінням людської душі, бо саме уява є здатністю, яка робить досконаліми геніїв. Їхня уява — це і є їх геніальність.

Юм переконаний, що навіть основні принципи точних наук опираються на уяву і чуття, тому їх висновки не можуть виходити за межі цих здатностей. Незважаючи на те, що Юм відкрито не ототожнює уяву і розсудок, але в силу емпіричних засновків своєї теорії пізнання, максимально зближує ці дві здатності.

¹ Девід Г'юм. Трактат про людську природу. Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі. — К. : Вид. дім «Всесвіт», 2003. С. 227.

Вслід за Локком і Берклі, Юм вважає, що ідея часу виникає з послідовності вражень та ідей у людській свідомості. «Час не може постати в свідомості ні сам по собі, ні в супроводі постійного незмінного об'єкту; але він завжди сприймається нами через деяку доступну для сприйняття послідовність об'єктів, що приходять на зміну один одному»¹. Юм практично не розрізняє час і тривалість, і вживає ці поняття як взаємототожні. Викорінюючи поняття субстанції, Юм разом з тим відмовляється і від тривалості, як її атрибута. Для того, щоб отримати ідею часу, нам потрібно чуттєво сприйняти послідовність зміни станів свідомості. Саме ця зміна є головною передумовою тривалості. Головною властивістю і сутністю часу, на думку Юма є те, що кожна відокремлена частка часу послідовно співіснує з попередньою і наступною. Особливість часу прихована в твердженні: «Час у тому виді, в якому він існує, повинен складатися з неподільних моментів, бо якби ми ніколи не могли дійти до кінця при поділі часу і якби кожен момент, що слідує за іншим моментом, не був зовсім окремим і неподільним, то існувало б безкінечне число співіснуючих моментів, чи частин часу, а це, я гадаю, буде визнане явним протиріччям»².

На перший погляд видається, що Юм близький до Декарта, який визнає дискретний характер часу, частини якого не залежать одна від одної і потребують зовнішньої причини для зв'язку між собою. Такою причиною у Декарта є Бог. Проте така схожість досить оманлива, оскільки Юм ґрунтує свою концепцію на відмінних від картезіанської засновках. Філософ не дотримується античного трактування континууму, яке розділяли філософи і математики аж до XVII століття. Континуум розглядався ще Арістотелем як неперервність, потенційно подільна до нескінченності. Декарт вважає, що неперервність як форма єдності, не є виключно властивістю часу і тривалості, вона постійно витворюється божественною всемогутністю.

Юм, на відміну від них, заперечує теологічне і метафізичне обґрунтування природи континууму і не визнає нескінченної подільності чогось, що має кінцеву протяжність. Його твердження про неможливість існування потенційної нескінченності засноване на принципах емпіризму. Він переконаний, що все, що підлягає поділу до нескінченності, має реально складатися з нескінченного числа часток. Потенційна нескінченність означає реальну розділеність на необмежену кількість елементів. Проте, Юм відкидає ідею актуальної нескінченності і вважає, що будь-яка скінченна величина скла-

¹ Девід Г'юм. Трактат про людську природу. Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі. — К. : Вид. дім «Всесвіт», 2003. С. 62.

² Там само. — С. 59.

дається зі скінченної кількості неподільних частин. «Якщо що-небудь складається з частин, то в ньому можна розрізнити ці частини, а те, що піддається розрізненню, може бути поділено. Але хоч що б ми уявляли про саму річ, ідея піщинки не піддається розрізненню і поділові, якщо ділити її на двадцять частин, а тим більше на тисячу, десять тисяч чи безкінечне число різних ідей»¹. В цій ідеї Юма приховані філософські засновки трактування континууму: мислення і уява зливаються в одну здатність свідомості. Те, чого не можна уявити, не може й існувати. Саме образи уяви дають в даному випадку знання про континуум.

Час для Юма — це сукупність неподільних моментів сповнених деяких реальних об'єктів, чи реального існування. Послідовність цих моментів утворює тривалість і наділяє видимістю для розуму. Всі ці неподільні частки невидимі для сприйняття, якщо вони не наповнені чимось реально існуючим, тим, що б можна було сприйняти чуттєво. Юм рішуче заперечує ньютонівську ідею абсолютного простору і часу, де ці категорії претендують на незалежне від людини існування, і вважає суб'єкта єдиною і необхідною умовою їх існування.

Саме емпіричні концепції часу Локка та Юма витісняють понятійні відмінності між часом і тривалістю, часом і вічністю. Вічність з позицій сенсуалізму є всього-навсього часом, продовженим до нескінченності. Емпіричний світ — єдино реальний, самодостатній світ, який не передбачає ніякого інобуття. У Новій філософії XVI—XVIII ст. роль сув'язі часів воєдино відведено саме людині, котра здійснює це з позиції свободи.

Solomiia Dron. PhD student in philosophy, History of Philosophy Department of the Philosophical faculty of the Kyiv National University named after Taras Shevchenko.

PROBLEM OF TIME IN MODERN PHILOSOPHY.

The article is devoted to the analyses of conceptions of time in Modern philosophy. Practical importance of temporality as a link between contemplation and action is outlined. The role of time in cognition is defined.

In Modern Philosophy of XVI—XVIII centuries problem of temporality is demonstrated in totally different perspective than in ancient and medieval philosophy. Primarily this issue is addressed to the human, the one who is endowed with mind. In this case mind is source of identity formation and characteristic of personality. The question of temporality is inextricably connected with the divine concept of creation and preservation of the world itself. Despite the critics of medieval scholasticism modern philosophers continue to follow this way of thinking, especially in the issue of time. Entirely in the tradition of medieval philosophy they explore time together with the duration and eternity. The main characteristic of time in Modern philosophy is duration, which lies somewhere between eternity, as an attribute of God, and time, as subjective way to measure this duration.

¹ Девід Г'юм. Трактат про людську природу. Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі. — К.: Вид. дім «Весвіт», 2003. — С. 56.

Rene Descartes presents duration as a *modus of substance*. In order of importance it isn't inferior to existence. The whole created world is finite in duration, everything which is infinite in duration is connected with eternity and has divine attributes of being. Time, for Descartes, is a way to conceive duration.

Benedict de Spinoza considers that we cannot associate God with the duration, because thus we separate the essence of its existence, share that cannot be divided. Duration is always composed of parts, which we never find in eternity. We can comprehend eternity only with understanding the divine essence.

British empiricists — John Locke, George Berkeley, David Hume — analyzed duration as a subjective perception of time. Locke says that ideas of sequence and duration are caused by reflection of internal states of mind. Stream of time arises in inner human world. Berkeley rejects generalizations in time; researching and following Locke he connects the idea of time with the sequence of ideas in mind. Hume also considers that idea of time is connected with sequence of impressions and ideas in the human mind. To get an idea of time, we need sensible perception of changing states of consciousness. The main feature and the essence of time, according to Hume, is that each separated part of time coexists with previous and next. All these indivisible particles are invisible to the perception if not filled with something really existing, what we could perceive sensually.

Key words: time, duration, substance, soul, perception, modes of time.

References

1. Berkeley George. *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*. [Russian edition: Berkli Dzh. Sochinenija. // Traktat o principah chelovecheskogo znaniya. — M.: Nauka, 1978. — s. 152—247]
2. Descartes Rene. *Principia Philosophiae* [Russian edition: Dekart R. Pervonachala filosofii / / Sochinenija v 2-h tomah. T. 1. — M., 1989. — S. 297—422.]
3. Hume David. *A Treatise of Human Nature. Of Morals*. [Ukrainian edition: Devid H"yum. Traktat pro lyuds'ku pryrodu. Sproba zaprovadzheniya eksperymental'noho metodu mirkuvan' pro ob"yekty morali. — K.: Vyd. dim «Vsesvit», 2003 — 552 s.]
4. Locke John. *An Essay Concerning Human Understanding* [Ukrainian edition: Dzhon Lokk. Rozvidka pro lyuds'ke rozuminnya u 4-kh knykhakh // Knyha 2 - Pro ideyi. «Akta», 2002. — 608 s.]
5. Mach Ernst. *Knowledge and Error. Sketches on the Psychology of Enquiry* [Russian edition: Mah Je. Poznanie i zabluzhdenie. Ocherki po psihologii issledovaniya / Je. Mah. — M.: BINOM. Laboratoriya znaniy, 2003. — 456 s.]
6. Spinoza Benedict de. *Principles of Cartesian Philosophy. Theologico-Political Treatise. Treatise on the Improvement of the Understanding*. [Russian edition: Spinoza B. Izbrannyye proizvedeniya. T. 1. — M., 1957]

Стаття надійшла 30.10.2015